

Μνήμων

Τόμ. 23 (2001)

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΕΝΩΤΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΝΘΕΝΩΤΙΚΟΥΣ τον 15ο αιώνα

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.704](https://doi.org/10.12681/mnimon.704)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ Τ. (2001). Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΕΝΩΤΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΝΘΕΝΩΤΙΚΟΥΣ τον 15ο αιώνα. *Μνήμων*, 23, 25–36. <https://doi.org/10.12681/mnimon.704>

ΤΟΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΕΝΩΤΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΝΘΕΝΩΤΙΚΟΥΣ τὸν 15ο αἰώνα

Στις 9 Ἀπριλίου τοῦ 1438 ἄρχισε τὶς ἐργασίες τῆς στῆ Φερράρα τῆς Ἰταλίας ἡ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, τῆς ὁποίας τὴ σύγκληση περιέμενε ἀπὸ πολλὸν καιρὸ ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας Ἰωάννης Η΄ ὁ Παλαιολόγος. Διακηρυγμένος σκοπὸς τῆς Συνόδου ἦταν νὰ συζητηθοῦν καὶ νὰ ἀρθοῦν οἱ δογματικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν Ὁρθόδοξη καὶ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία. Στὴν πραγματικότητά ὅμως ὁ αὐτοκράτορας ἤλπιζε ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ ἐξασφάλιζε τὴ στρατιωτικὴ καὶ τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια τῆς Δύσης ποὺ ἦταν ἀναγκαία ἐνῶσι τοῦ τουρκοῦ κινδύνου.¹

Ὁ Ἰωάννης δὲν ἦταν ὁ πρῶτος Παλαιολόγος ποὺ θέλησε νὰ ἄρει τὸ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν γιὰ πολιτικούς λόγους. Ἦδη τὸ 1274 στῆ Σύνοδο τῆς Λυῶν ὁ Μιχαὴλ Η΄ ὁ Παλαιολόγος εἶχε καταλήξει σὲ συμφωνία μὲ τὸν πάπα, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἐφαρμόστηκε λόγω τῆς ἀντίδρασης ποὺ προέββαλλαν οἱ λεγόμενοι ἀνθενωτικοί. Ἐκτοτε καὶ ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰωάννη, κατὰ τὴ διάρκεια δηλαδὴ τῶν δύο περιόδου αἰῶνων ποὺ μεσολάβησαν, οἱ σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ὡς μέσο γιὰ τὴν ἄσκηση ἐξωτερικῆς πολιτικῆς παρέμειναν πρόσφορες. Ἡ ἔνωσι, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ ἐπιτύχουν οἱ Παλαιολόγοι καὶ τὴν παρουσίαζαν ὡς ἀναγκαιότητα, προκάλεσε τὴ σύγκρουσι τῶν ἐνωτικῶν μὲ τοὺς ἀνθενωτικούς, μιὰ σύγκρουσι ποὺ διατρέχει τοὺς τελευταίους βυζαντινὸς αἰῶνες καὶ ἀποτυπώνεται μὲ ἐνάρχεια στὰ κείμενα τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς. Ἡ σύγκρουσι ὑπῆρξε ὀξεία, σὲ ἰδεολογικὸ καταρχὴν ἐπίπεδο: στὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἐνωτικῶν ποὺ ὑποστήριζαν τὴν ἐνότητα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου στῆ βάση τῆς κοινῆς παιδείας καὶ τῆς συνέχειας ἀπὸ τὴν Παλαιὰ στῆ Νέα Ρώμη,² οἱ ἀνθενωτικοὶ ἐπέ-

¹ Ἡ πρώτη μορφή τοῦ κειμένου αὐτοῦ παρουσιάστηκε στῆ διεθνή συνάντησι ποὺ ἔγινε στὸ πλαίσιο τῶν Σεμιναρίων τῆς Ἐρμούπολης (15-16 Ἰουλίου 2000) μὲ θέμα «Political dimensions of the religious experience in medieval and early modern Europe».

1. Γιὰ τὴ Σύνοδο γενικῶς βλ. J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge 1959.

2. Βλ. π.χ. τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη, «De admittendo latinorum

σειαν τὸν κίνδυνο νὰ ἀλλοιωθεῖ ἡ πίστη καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ταυτότητά τους.³ Ὁ «λατινισμὸς» ποὺ ἀπέδιδαν στοὺς ἀντιπάλους των ἔγινε σὺν τῷ χρόνῳ μιὰ βαριά κατηγορία, ποὺ σηματοδοτοῦσε ὄχι μόνον τὴ στάση ἑνὸς προσώπου ἀπέναντι στὴν ἔνωση καθεαυτὴν, ἀλλὰ κυρίως τὴ στάση του ἀπέναντι στὸ παρελθὸν καὶ τὴν πολιτισμικὴ του κληρονομιά.⁴ Πολλοὶ σύγχρονοι μελετητὲς θεωροῦν ὅτι μὲ ἀφορμὴ τὸ ζήτημα τῆς ἔνωσης ἀναδείχθηκε ἡ σύγκρουση τῶν δύο κόσμων, ἡ καλλίτερα τῶν δύο κοσμοαντιλήψεων, ποὺ διαμορφώθηκαν στὸ ὕστερο Βυζάντιο: μιᾶς συντηρητικῆς ποὺ παρέμενε προσκολλημένη στὴν παράδοση, καὶ τῆς πρὸς μοντέρνας ποὺ ἀναζητοῦσε τὸ ἀνοιγμα στὴν καινούρια ἐποχὴ.⁵ Νομίζω ὅτι ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι βásiμη, ἀλλὰ χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση, καθὼς ἡ σύγκρουση ἐνωτικῶν καὶ ἀνωθεντικῶν εἶχε καὶ ἀπτὲς πολιτικὲς συνέπειες· χρειάζεται δηλαδὴ νὰ ἐξεταστεῖ ποιοὶ ἦταν οἱ φορεῖς τῶν διαφορητικῶν ἀντιλήψεων σὲ συγκεκριμένη κάθε φορὰ στιγμῆ, ποιοὶ ἦταν τὸ κοινωνικὸ τους βάρος καὶ μέσα σὲ ποιὲς συνθήκες ἐβρισκαν ἀπήχηση οἱ ἰδέες τους.

Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας ποὺ ἀργότερα μεταφέρθηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε στὴ Φλωρεντία. Ἐπιλέγω τὸ συγκεκριμένο γεγονός γιὰ νὰ τὰ προσεγγίσω, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ τὴν κορύφωση τῆς σύγκρουσης· λίγο πρὶν τὴν ἄλωση οἱ δύο ἀντιτιθέμενες ὁμάδες συγκρούονταν, ὄχι

subsidio», *Patrologia Graeca*, τ. 154, col. 1028· ὁ Σχολάριος ἐπίσης τὸ 1430 ἔκανε λόγο γιὰ τὴν κοινὴ παιδεία τῶν βυζαντινῶν μὲ τοὺς Ἴταλούς: βλ. I. Sevcenko, «Intellectual Repercussions of the Council of Florence», *Church History* XXIV (1955) 4 [= *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*, Λονδίνο 1982, ἀρ. IX].

3. Βλ. τὸν ἐπίλογο στὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Συμβέστρου Συρόπουλου: V. Laurent, *Les «mémoires» du Grand Evêque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Ρώμη 1971, σ. 574. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἀπηύθυνε ὁ Σχολάριος στοὺς συμπολίτες του καὶ ἀνήρτησε στὴν πόρτα τοῦ κελιοῦ του (Δούκας, ἐκδ. V. Grecu, Βουκουρέστι 1958, σ. 317), ὅπου τονίζεται: «καὶ σὺν τῷ αἰχμαλωτισμῷ, ὃς μέλλει γενέσθαι εἰς ἡμᾶς, ἐσχάσατε καὶ τὸ πατροπαράδοτον καὶ ὠμολογήσατε τὴν ἀσέβειαν».

4. Ὁ Σχολάριος (*Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, ἐκδ. L. Petit - A. X. Sideridis - M. Jugie, τ. I, Παρίσι 1930, σ. 170) λέγει στοὺς ἐπισκόπους που εἶναι συγκεντρωμένοι στὸ παλάτι του Ξυλαῶ: «καὶ ἔσομαι πρὸς τὸν πάπαν καὶ τοὺς κοινωνοῦντας αὐτῷ ὅπως οὐν ἀκοινώνητος, ὡς καὶ οἱ πατέρες ἡμῶν, ὧν τὴν εὐσέβειαν κἂν πρέπον μιμεῖσθαι ἡμᾶς... Τοὺς δὲ προσδιορισμοὺς καὶ τὰς διορίας ἄς ἀκούω ὅτι ὑποψιθυρίζουσιν οἱ τοῦ λατινισμοῦ πατέρες κρυφίως, τὸν χυδαῖον λαὸν ὑποκλέπτοντες καὶ τὸν λατινισμὸν συγκαλύπτοντες, ταῦτα ἡγοῦμαι πόρρω τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ χριστιανικῆς διαθέσεως». Ἀντίστοιχα, τὸν κίνδυνο τοῦ λατινισμοῦ προβάλλει συχνὰ καὶ ὁ Εὐγενικός (βλ. π.χ. *Παλιολογεία καὶ Πελοποννησιακά*, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, τ. Α', Ἀθήνα 1926, σ. 124, 127).

5. D. J. Geanakoplos, *Interaction of the «Sibling» Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, New Haven - Λονδίνο 1976· D. Zakythinos, *Le despotat grec du Morée*, τ. II, Λονδίνο 1975, σ. 358-360.

τόσο γιατί διαφωνοῦσαν σέ δογματικά ζητήματα, ἀλλὰ γιατί, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔκαναν διαφορετικὲς πολιτικὲς ἐπιλογές γιὰ τὸ μέλλον. Ἐστιάζω ἐπίσης στὸ συγκεκριμένο γεγονός, διότι κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ μελέτη του παρουσιάζει ἕνα εἰδικὸ ἱστοριογραφικὸ ἐνδιαφέρον. Διατρέχοντας κανεὶς τὴν ἐκτενὴ βιβλιογραφία διαπιστώνει ὅτι ἕνα μέρος τῆς ἀφορᾶ τὴ θεολογικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος, πρᾶγμα εὐλόγο στὸ μέτρο πού τὴ Σύνοδο ἀπασχόλησαν οἱ δογματικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἄρση τοῦ σχίσματος. "Ἐνα ἄλλο μέρος τῆς βιβλιογραφίας, πού μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο, μελετᾷ τὴ Σύνοδο καὶ τὶς ἀποφάσεις τῆς μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ἱστορίας. Δὲν ἔχει θέση νὰ περιγραφοῦν ἐδῶ οἱ σχετικὲς ἀπόψεις, καθὼς θὰ μᾶς ὀδηγοῦσαν πολὺ ἀργότερα μέσα στὸν χρόνο καὶ πάντως μετὰ τὸ 1453· πρέπει ὅμως νὰ σχολιάσουμε τὸ γεγονός ὅτι ἡ μεταγενέστερη βιβλιογραφία δὲν ἔλαβε ὑπόψη τὸν μονομερῆ χαρακτήρα τῶν διαθέσιμων πηγῶν. Ἡ μονομέρεια αὐτὴ ἀσφαλῶς ἐρμηνεύεται μέσα στὶς συνθήκες πού διαμορφώθηκαν μετὰ τὴν ἄλωση ὅποτε, εἶναι γνωστὸ, ἐπικράτησαν ὅσοι εἶχαν ἀντιταχθεῖ στὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀπὸ ἱστοριογραφικὴ ἀπόψη ἔχει ἐνδιαφέρον ὅτι περίπου ἕως σήμερα ἀναπαράχθηκαν τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀθηνωτικῶν καὶ συντηρήθηκε ἡ πολεμικὴ πού ἐντοπιζοῦμε καὶ στὰ κείμενα τοῦ 15ου αἰώνα. Εἰδικότερα ὁ λόγος γιὰ τὸν «πατριωτισμὸ» τῶν βυζαντινῶν, πού ἀσφαλῶς ἔχει τυχαίως ἀποδόθηκε στοὺς ἀθηνωτικούς,⁶ συσχότισε τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ οὐσία αὐτῆς τῆς σύγκρουσης καὶ ἔστρεψε τὴν ἔρευνα πρὸς τὴν ἀπόδοση εὐθυνῶν.

Ἡ Σύνοδος, λοιπόν, τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας ἄρχισε τὸ 1438, ἀν καὶ ἡ προετοιμασία τῆς εἶχε διαρκέσει πολλὰ χρόνια. Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος ἀκολούθησε καταρχὴν τὴν πολιτικὴ τοῦ πατέρα του Μανουὴλ τοῦ Β', ἡ ὁποία στόχευε ἀφενὸς μὲν στὴν ἐξασφάλιση τῆς καλῆς γειτονίας μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ἀφετέρου στὴ διατήρηση πολιτικῶν δεσμῶν μὲ τοὺς δυτικούς ἡγεμόνες. Ἡ ἐπιθετικὴ τακτικὴ ὅμως τῶν Τούρκων, ἰδιαιτέρα μετὰ τὸ 1430, ὅποτε κατέλαβαν τὴ Θεσσαλονίκη, δὲν ἄφηνε περιθώρια γιὰ συνεννόηση μὲ τὸν Σουλτάνο· ἔτσι ὁ Ἰωάννης ἔρριξε ὅλο του τὸ βᾶρος στὴν πραγματοποίησιν τῆς ὅσο τὸ δυνατὸν ἀποτελεσματικότερης προσέγγισης μὲ τοὺς δυτικούς. Εἶχε βεβαίως νὰ ἀντιμετωπίσει τόσο τὶς διαιρέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἀνάμεσά τους, ὅσο καὶ τοὺς φορεῖς τοῦ ἀντιλατινικοῦ πνεύματος στὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ ὁποῖοι ἐκφράζονταν κυρίως ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. Ἐκρίνε ἐντέλει καὶ μετὰ ἀπὸ ἀμφιταλαντεύσεις ὅτι ἡ βοή-

6. Εἶναι ἐνδεικτικὸ πῶς ἀντιμετώπισε ἡ ἱστοριογραφία τὸν ἄρχοντα Λουκά Νοταρᾶ, ὁ ὁποῖος φέρεται ὅτι εἶπε τὴν περίφημη φράση: «κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιδίλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν». Βλ. σχετικὰ Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, «Τὰ λόγια καὶ ὁ θάνατος τοῦ Λουκά Νοταρᾶ», *Ροδωιά. Τιμὴ στὸν Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. Α', Ρέθυμνο 1994, σ. 135-146.

‘Ο Ιωάννης Η΄ ο Παλαιολόγος σὲ μετάλλιο τοῦ Pisanello
(Museo del Bargello, Φλωρεντία)

θεια ἀπὸ τῆ Δύση θὰ ἦταν ἐφικτή, ἐὰν ἐξασφαλιζόταν ἡ ὑποστήριξη τοῦ Πάπα, ὁ ὁποῖος ἔθετε τοὺς δικούς του ὄρους.⁷

Ὁ αὐτοκράτορας, ἀγνοώντας τὴν ἀδιαλλαξία πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματῶν καὶ κυρίως ἀγνοώντας τὴν ἐμπειρία τοῦ παρελθόντος, ἠγγήθηκε ὁ ἴδιος μιᾶς πολυμελοῦς ἀντιπροσωπείας ἀπὸ μητροπολίτες, κληρικούς, μοναχοὺς καὶ λαϊκοὺς ἄρχοντες, πού ἐφθασε στὴν Ἰταλία στὶς ἀρχὲς τοῦ 1438 καὶ παρέμεινε συντηρούμενη ἀπὸ τὸν Πάπα καὶ τοὺς Βενετούς ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1439, ὅποτε ἡ Σύνοδος κατέληξε σὲ ἐνωτικὸ διάταγμα. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συμμετοχὴ τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων ἦταν ἐλάχιστη καὶ μολοντί ὁ αὐτοκράτορας ἀναγκάστηκε νὰ κάνει πολλὰς ὑποχωρήσεις πού ἐπλητταν τὸ κύρος του καὶ σὲ πολιτικὸ καὶ σὲ συμβολικὸ ἐπίπεδο, τὸ ἐνωτικὸ αὐτὸ διάταγμα ἔδινε ἐλπίδες γιὰ τὴν ἐπιζητούμενη βοήθεια. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου⁸ καὶ τὴ διήγηση τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος Σουλβέστρου Συρόπουλου, πού ἦταν παρὼν, τὶς συζητήσεις πού ἔγιναν γιὰ τὰ δογματικὰ θέματα, τὰ πρόσωπα πού ἔλαβαν μέρος σὲ αὐτὲς καὶ τὴ στάση πού καθεὶς ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τήρησε ἕως τὸ τέλος. Γνωρίζουμε ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν πίεση πού ἄσκησε προσωπικὰ ὁ Ἰωάννης σὲ πολλὰ μέλη τῆς ἀντιπροσωπείας ὥστε νὰ μὴν ὑπονομεύσουν τὶς ἐργασίες τῆς Συνόδου καὶ νὰ καταλήξουν στὴν ποθούμενη ἀπόφαση.⁹ Τὸ τελικὸ κείμενο τῆς συμφωνίας ἀρνήθηκε νὰ ὑπογράψει μόνον ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου Μάρκος Εὐγενικός, ὁ ὁποῖος ἀργότερα ἐπιστρέφοντας στὴν Κωνσταντινούπολη τέθηκε ἐπικεφαλῆς τῆς ἀνθενωτικῆς κίνησης. Στὴν κίνηση αὐτὴ προσχώρησαν μετὰ ἀπὸ λίγο καιρὸ καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς ἐνώσεως, ὅπως ὁ μετέπειτα πατριάρχης Γεώργιος Σχολάριος.¹⁰ Στὰ δέκα τέσσερα χρόνια πού μεσολάβησαν ὡς τὴν ἄλωση τὸ ἐνωτικὸ διάταγμα ἔμεινε ἀνενεργό. Λέγεται ὅτι ὁ Ἰωάννης, μόλις ἐφθασε στὴν Πόλη καὶ ἔμαθε τὸν θάνατο τῆς συζύγου του, περιέπεσε σὲ μελαγχολία καὶ δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ ἐφαρμόσει τὶς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου.¹¹ Ἴσως ὅμως ἡ ἀδιαφορία του ἦταν μιὰ τακτικὴ κίνηση πού ἀποσκοποῦσε βραχυπρόθεσμα στὴν κατασίγαση τῶν παθῶν.¹² Σίγουρο εἶναι πάντως

7. Γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πλησιάσει ὁ Ἰωάννης τοὺς Δυτικούς συμμετέχοντας στὴ Σύνοδο τῆς Βασιλείας καὶ τὴν τελικὴ του ἐπιλογὴ βλ. Π. Γουναρίδης, «Ἡ Σύνοδος τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας», ὑπὸ ἐκδοση.

8. J. Gill, *Acta graeca concilii Florentini, consilium Florentinum documenta et scriptores*, Ρώμη 1953.

9. Συρόπουλος, ὁ.π., σ. 294, 398, 490-492.

10. Ὁ Συρόπουλος, ὁ.π., σ. 470-472 ἀναφέρει τοὺς λόγους πού τὸν ἔκαναν νὰ δεχθεῖ τὴν ἐνώση παρὰ τὴ θέλησή του· βλ. καὶ Σχολάριος, ὁ.π., σ. 194-195, ἔπου ὁ κατάλογος ὅσων ὑπέγραψαν τὸ ἐνωτικὸ διάταγμα μετὰ τὴν ἐνδειξὴ δίπλα στὸ ὄνομα «μετενόησεν».

11. Ὁ Συρόπουλος, ὁ.π., σ. 558, θεωρεῖ τὸν θάνατο τῆς αὐτοκράτειρας ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπτά ἐμπόδια πού συνάντησε ὁ Ἰωάννης γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου.

12. Γουναρίδης, ὁ.π.

πώς ή στάση του επέτρεψε στους άνθενωτικούς να έντεινουν την πολεμική τους.

Έκεινο που εύθως έξαρχής γίνεται φανερό τόσο από τις συζητήσεις κατά τη διάρκεια τής Συνόδου όσο και από την αναστάτωση που προκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη μετά την έπιστροφή τής αντιπροσωπείας είναι ή σύγκρουση τής Πολιτείας με την Έκκλησία. Καί αυτό ανεξάρτητα από τὸ γεγονός ότι ὁ Ίωάννης είχε φροντίσει να έκλεγεί πατριάρχης που τουλάχιστον φανερά δὲν άντετίθετο στα σχέδιά του και παρά τή για ὅποιονδήποτε λόγο άνεκτική του στάση απέναντι στους άνθενωτικούς. Ασφαλῶς δὲν ἦταν ή πρώτη φορά στην ιστορία τοῦ Βυζαντίου που ή κοσμική έξουσία συγκρούεται με την έκκλησιαστική.¹³ Ἦταν άλλωστε σχετικά πρόσφατο τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν μετά τή Σύνοδο τής Λυών.¹³ Για πρώτη φορά όμως μια παρόμοια σύγκρουση έφθανε στα άκρα, χωρίς κανένα από τὰ αντίπαλα μέρη να ενδιαφέρεται για συνεννόηση.

Ἡ έδαφική συρρίκνωση τής αυτοκρατορίας και ή αποδυνάμωση τής κεντρικής έξουσίας σὲ διοικητικό, στρατιωτικό και δημοσιονομικό επίπεδο χαρακτηρίζουν, ὅπως είναι γνωστό, τὸν 15ο αἰώνα. Έξετάζοντας τὰ πράγματα από πιὸ κοντά, παρατηροῦμε ότι ή έξουσία τοῦ βυζαντινοῦ αυτοκράτορα τήν εποχή αυτήν εκτεινόταν οὐσιαστικά στην Πόλη και τή γύρω της περιοχή. Στα έναπομείναντα βυζαντινά έδάφη οἱ γιοί τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου διατηροῦσαν σχεδὸν ανεξάρτητες ἡγεμονίες, γεγονός που προκαλοῦσε συνεχεῖς διαμάχες ανάμεσα στον Ίωάννη και τούς διαρκῶς δυσαρεστημένους ἀδελφούς του. Ὁ Ίωάννης ὡς νόμιμος αυτοκράτορας έπεδίωκε ὄχι μόνον τὸν ἑλεγχό τους, αλλά κυρίως τή δυνατότητα να διανέμει κάθε φορά ὁ ἴδιος τις διαμορφούμενες ἡγεμονίες.¹⁴ Δὲν χρειάζεται να αναφεροῦμε ἐδῶ με λεπτομέρειες στις στρατιωτικές προσπάθειές του να διατηρήσει ἀκέραια τήν έξουσία του. Ἀρκεῖ μόνον να μνημονεύσουμε τὸν πόλεμο που κράτησε πολλά χρόνια ανάμεσα σὲ αὐτὸν και τὸν ἀδελφὸ του Δημήτριο με ἀφορμή τήν περιοχή τής Μεσημβρίας και τὰ παράλια τής Μαύρης Θάλασσας. Κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου, ὁ ὅποιος κατέληξε στην πολιορκία τής Κωνσταντινούπολης τὸ 1442, ὁ Δημήτριος είχε τή βοήθεια τῶν Τούρκων πρὸς τούς ὁποίους διέκειτο οὕτως ἢ άλλως φιλικά. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος, ὁ ὅποιος είχε μετάρχει κατόπιν ἐπιμονῆς τοῦ Ίωάννη στή Σύνοδο τής Φερράρας, αλλά είχε ἀποφύγει να ἐφέρει ἐκεῖ γνώμη,¹⁵ συγκαταλεγόταν μεταξύ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ και ἀργότερα έγινε σύμμαχος τοῦ Σχολάριου. Οἱ άνθενωτικοί τὸν θεωροῦσαν ὑπερασπιστὴ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος και ἄτυπα πολιτικὸ ἀρχηγό τους.¹⁶ Ἡ

13. Π. Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν 1261-1310. Ἰδεολογικές διαμάχες τήν εποχή τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Ἀθήνα 1999.

14. I. Djuric, *Le screpuscule de Byzance*, Παρίσι 1996, σ. 341-343.

15. Συρόπουλος, ὁ.π., σ. 460.

16. Για τις σχέσεις τοῦ Δημητρίου με τούς Τούρκους και με τούς άνθενωτικούς βλ.

στάση τοῦ Δημητρίου ἀπέναντι στὸν αὐτοκράτορα καὶ ἡ γενικότερη τοποθέτησή του στὸ ζήτημα τῆς ἔνωσης καταδεικνύει τὴ σημασία τῆς Συνόδου: πέραν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς θεολογικὲς διαμάχες, οἱ ἀποφάσεις τῆς ἐπηρεάσαν τὴ στρατηγικὴ τῶν πολιτικῶν δυνάμεων καὶ τὴν ἀνακατανομὴ τους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας.

Ὁ Ἰωάννης βαρυνόταν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ παράδοση τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ συγχρόνως ἀντιλαμβανόταν καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῶν καιρῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι θέλησε νὰ περιορίσει τὸ πρωτόκολλο τῆς αὐλῆς ποὺ ἀσφαλῶς δὲν εἶχε καμμία χρησιμότητα στὶς συνθήκες τῆς ἐποχῆς.¹⁷ Ἐπίσης, ὅπως εἶπαμε καὶ προηγουμένως, ἡ ἀδιαλλαξία τῶν Τούρκων τὸν ὥθησε πρὸς τὴν συμμαχία μὲ τοὺς δυτικούς, ἐπειδὴ εἶχε συνείδηση ὅτι ἡ πολιτικὴ πρόταση τῶν πιὸ μετριοπαθῶν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του νὰ παραμείνει τὸ Βυζάντιο μιὰ ἐνδιάμεση δύναμη ἦταν στὴν πραγματικότητά ἀνέφικτη.¹⁸ Ἀξιοποίησε λοιπὸν πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση τὸν θεσμικὸ του ρόλο ὡς προστάτη τῆς Ἐκκλησίας ἀξιοποιώντας παράλληλα καὶ τὶς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου ποὺ εἶχε συγκαλέσει τὸ 1380-1382 ὁ Ἰωάννης Ε' ὁ Παλαιολόγος γιὰ νὰ καταστήσει σχεδὸν ἀπεριόριστη τὴν ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα στὰ ἐκκλησιαστικὰ θέματα.¹⁹ Τὸ κυριότερο ἐπιχείρημα ποὺ προέβαλε ὡς πρὸς τὴν παρουσία του στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς σύγκλησής της ἦταν πὼς ἤθελε ἀφενὸς μὲν νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν ὀρθοδοξία ἀπέναντι στοὺς ἀπίστους καὶ ἀφετέρου νὰ πείσει τοὺς καθολικούς γιὰ τὴν ἀλήθειά της.²⁰ Ἀλλὰ εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἔνωση δὲν τὸν ἐνδιέφερε, παρὰ μόνον ὡς τὸ προσφορότερο μέσο γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸν σκοπὸ του, τὴ σωτηρία τοῦ κράτους του.²¹ Ἡ ἀντίφασή του ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὸν χαρακτήρα μιᾶς μεσαιωνικῆς κοινωνίας, ὅπως ἡ βυζαντινὴ, ἐγκρατεῖται στὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ἤθελε νὰ ἀκολουθήσει πολιτικὴ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὑποχρεώθηκε νὰ ἐμπλακεῖ σὲ δογματικὲς καὶ θεολογικὲς συζητήσεις, οἱ ὁποῖες τὸν ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὸν σκοπὸ του.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ περιέβαλαν τὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο συγκροτοῦσαν μιὰ ομάδα ποὺ δὲν ταυτιζόταν ὀπωσδήποτε μὲ τὴν παλαιὰ ἀριστοκρατία. Ἡ κοινωνικὴ τους θέση προσδιοριζόταν ὅπως καὶ

Djuric, *ὁ.π.*, σ. 331-336· πρβλ. ἐπίσης τὸν σχολιασμὸ τοῦ Συρόπουλου, *ὁ.π.*, σ. 568 ὡς πρὸς τὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ στάση του γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἐνωτικοῦ διατάγματος.

17. Djuric, *ὁ.π.*, σ. 280-283.

18. Γιὰ τὰ ἐπιχειρήματα αὐτῆς τῆς ομάδας βλ. Sevcenko, *ὁ.π.*, σ. 9.

19. V. Laurent, «Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique. L'accord de 1380-1382», *REB* 13 (1955) 5-20.

20. Συρόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 150, 274, 372.

21. Πρβλ. τὰ λόγια τοῦ αὐτοκράτορα σύμφωνα μὲ τὸν Συρόπουλο, *ὁ.π.*, σ. 300, 412: «ἔργον τῆς ἐνώσεως, ὡς ἂν ... ἐπακολουθήσει τῇ πατρίδι τι ἀγαθόν».

παλαιότερα από την οικονομική τους δύναμη και από την άμεση σχέση που διατηρούσαν με τον αυτοκράτορα. Μόνον που τώρα ή οικονομική τους ισχύς πήγαζε κυρίως από άστικές δραστηριότητες, αφού πολλά από τα μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας άλλαξαν οικονομική συμπεριφορά και για να αντισταθμίσουν την απώλεια των γαιών τους άρχισαν να επενδύουν στο εμπόριο.²² Ανάμεσα όμως σ' αυτούς που διακρίνονταν ως κρατικοί αξιωματούχοι εντοπίζουμε και πρόσωπα που δεν άνηκαν στις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες, έχοντας ως χαρακτηριστικό την άνεση με την όποια κινούνταν στην Ίταλία, όπως διαπιστώνουμε από τις περιπτώσεις των Ίαγαρη και Δισύπατου που έκαναν τις διαπραγματεύσεις για τή Σύνοδο.²³ Τα πρόσωπα αυτά μαζί με τα μέλη όρισμένων αριστοκρατικών οικογενειών συνδεδεμένων με τον αυτοκράτορα αποτελούσαν κατά τις παραμονές τής άλωσης ένα καινούριο ήγετικό στρώμα, το όποιο έξαρτούσε την οικονομική επίβυσή του από τον ήγεμονικό ρόλο τής Γένοβας και τής Βενετίας στην Άνατολή.²⁴ Στο σημείο αυτό, οι άρχοντες τής Κωνσταντινούπολης εύνοούνταν από την πολιτική του Ίωάννη και τή στήριξαν. Ύποστήριξαν κατά συνέπεια και την ένωση, άδιαφορώντας για το ένδεχόμενο να βρούν έχθρικούς τους φορείς τής θρησκευτικής έξουσίας.

Άπό την άλλη πλευρά, οι φορείς τής εκκλησιαστικής έξουσίας ήδη από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα ύπονόμειαν όχι μόνον το πνευματικό, αλλά και το οικονομικό άνοιγμα προς τή Δύση. Τα κείμενά τους για θέματα συναφασμένα με τις έμπορικές δραστηριότητες, όπως ο τοκισμός, αλλά και οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου που άφορούσαν σε έμπορικές διαφορές ύποδεικνύουν την έπιθυμία τής Έκκλησίας να μη διαταραχθεί ή παγιωμένη κοινωνική τάξη.²⁵ Γι' αυτό και σε όλόκληρο τον 14ο αιώνα σταθεροί σύμμαχοι της ήταν τα μέλη τής αριστοκρατίας που άπειλούνταν επίσης από το άνερχόμενο στρώμα των εμπόρων. Έπιπλέον, ενώ το κράτος άποσυντίθετο, ή Έκκλησία βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση από άποψη ισχύος.²⁶ Παρέμενε ένας συμπαγής

22. N. Oikonomides, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*, Παρίσι - Μόντρεαλ 1979, σ. 120-123.

23. Για τα πρόσωπα αυτά και τις οικογένειές τους βλ. Nevra Necipoğlu, «Constantinopolitan Merchants and the Question of their Attitudes towards Italians and Ottomans in the late Palaeologan Period», *Πολύπλευρος Νοός. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, hrsg. Cordula Scholz - G. Makris, Λιψία 2000, σ. 251-263, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία.

24. A. Ducellier, «Le rôle de la fortune foncière à l'époque de la conquête turque», Διεθνές Συμπόσιο *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία τής ελληνολατινικής Άνατολής*, έπιμ. Χρύσα Μαλτέζου, Βενετία 1998, σ. 60-61.

25. Τόνια Κιουσοπούλου, «Η στάση τής Έκκλησίας άπέναντι στους εμπόρους κατά την ύστερη βυζαντινή έποχή (14ος-15ος αί.)», *Τά Ίστορικά* 20 (Ίούνιος 1990) 19-44.

26. I. Μέγιεντορφ, «Κοινωνία και πολιτισμός στον 14ο αιώνα: Θρησκευτικά προβλήματα», *Η βυζαντινή κληρονομιά στην όρθόδοξη εκκλησία*, Άθήνα 1990, σ. 162-187.

ὀργανισμὸς μὲ ἐπιρροή πού ξεπερνοῦσε τὰ γεωγραφικὰ ὄρια τῆς δικαιοδοσίας τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, τὸν ὁποῖο πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματούχους εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀμφισβητοῦν, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὶς ἀρμοδιότητές του στὰ θέματα τῆς Ἐκκλησίας.²⁷ Τέλος, οἱ ἐκπρόσωποί της, μοιλονότι δὲν τὸ λέγουν ρητῶς, εἶχαν σαφεῖς ἐγγυήσεις ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν κεκτημένων τους. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι συμπορεύονταν μὲ τὴ μερίδα ἐκείνη τῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς πού θιγόταν ἀπὸ τὴ φιλοδυτικὴ πολιτικὴ τῶν Παλαιολόγων καὶ ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα εἶχε σαφῶς προκρίνει ὡς περισσότερο συμφέρον γι' αὐτὴν τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς συμφωνίας μὲ τοὺς Τούρκους.²⁸ Ὅλα τὰ προηγούμενα, καὶ συγχρόνως ὁ προσωπικὸς ἀνταγωνισμὸς πού ἀναπτυσσόταν ἀνάμεσα στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματούχους,²⁹ συνέβαλαν ὥστε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἐκκλησίας νὰ ταχθεῖ μὲ τοὺς ἀθνεωτικούς καὶ νὰ ἀδιαφορήσει γιὰ τὴ δυτικὴ βοήθεια στὸ μέτρο ἄλλωστε πού εἶχε πιστεῖ ὅτι κινδύνευε νὰ ἀλλοιωθεῖ ἡ ὀρθὴ πίστη.³⁰

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, ἡ σύγκρουση ἐνωτικῶν καὶ ἀθνεωτικῶν, ἡ σύγκρουση πράγματι ἀνάμεσα σὲ φορεῖς διαφορετικῶν νοοτροπιῶν, πέραν ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις τῶν διανοουμένων ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ παρελθόντος ἢ τὶς διαφορὰς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων, ἀποτυπώνει τὴ σύγκρουση δύο ομάδων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἡγετικῆς τάξης μὲ διακύβευμα κατὰ τὴ συγκεκριμένη στιγμή τὴν ἐπιβίωσή τους μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση πού ἦταν ἀπὸ ὅλους ἀναμενόμενη.

Στὶς διαμορφούμενες συνθήκες κινδύνου ἐξἄλλου οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινούπολης, ταλαιπωρημένοι ἀπὸ τὶς συνεχεῖς πολιορκίες, ἀγωνιοῦσαν γιὰ τὴν τύχη τους. Ὁ Δούκας, περιγράφοντας τὴν ἐπιστροφή τῆς βυζαντινῆς ἀντιπροσωπείας ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τονίζει τὸ λαϊκὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου.³¹ Αὐτὴ ἡ ἀγωνία ἐξηγεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου τὴ διάχυση τῶν ἀντιθέσεων καὶ σὲ εὐρύτερα στρώματα.

Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία νὰ ἀναρωτηθοῦμε γιὰ τὸ εὖρος τῆς μερίδας τῶν ἀθνεωτικῶν καὶ ἀντίστοιχα τῶν ἐνωτικῶν, λαμβάνοντας ἀσφαλῶς ὑπόψη ὅτι τὰ μέλη τῆς μιᾶς μερίδας εὐκόλα μεταπηδοῦσαν στὴν ἄλλη. Οἱ πηγές τῆς ἐποχῆς δίνουν ἀντιφατικὲς πληροφορίες. Ὁ ἐνωτικὸς Δούκας γιὰ παράδειγμα σχολιάζει μὲ περιφρόνηση τὶς ἀντιδράσεις τῶν μοναχῶν, τῶν κληρικῶν καὶ τοῦ «χυ-

27. Συρόπουλος, ὁ.π., σ. 104, 240.

28. Γιὰ τοὺς ἀριστοκράτες αὐτοὺς καὶ τὶς συμμαχίες τους βλ. Th. Ganchou, «Autour de Jean VII: Lutttes dynastiques, interventions étrangères et résistance orthodoxe à Byzance (1373-1409)», *Coloniser au Moyen Age*, Παρίσι 1995, σ. 367-385.

29. Τὶς προσωπικὲς διαφορὰς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν ἐπισημαίνει καὶ σχολιάζει ὁ Γουναρίδης, («Ἡ Σύνοδος...»), ὁ.π.

30. Πρβλ. Σχολάριος, ὁ.π., τ. IV, σ. 499.

31. Δούκας, ὁ.π., σ. 269.

δαίου και αγοραίου ὄχλου», ἔταν τελέστηκε ἡ κοινή λειτουργία στήν Ἁγία Σοφία (12 Δεκεμβρίου 1452) μέ τήν παρουσία τοῦ παπικοῦ ἀπεσταλαμένου ἕλους αὐτούς τοὺς θεωρεῖ ὑποκριτῆς καί τοὺς χαρακτηρίζει ὡς τήν «τρυγία τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων».³² Ὁ Σχολάριος ἀπό τήν πλευρά του βεβαιώνει ἔτι, ἐκτός ἀπό τοὺς τριάντα μητροπολίτες, οἱ ὁποῖοι ὑπέγραψαν τὸ ἐνωτικὸ διάταγμα καί μετεστράφησαν γυρίζοντας στήν Κωνσταντινούπολη, ὅσοι ἀντιδροῦσαν στήν ἔνωση ἦταν πολλοί, σαφῶς περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους των,³³ ἐνῶ ὁ Συρόπουλος κάνει λόγο γιὰ τήν ὁμόθυμη ἄρνηση τῶν συμπολιτῶν του νὰ παρευρεθοῦν στὶς λειτουργίες ποὺ τελοῦσαν ἐνωτικοὶ ἱερεῖς.³⁴ Παρὰ τὴ σαφῆ ἰδεολογικὴ τους τοποθέτηση καί ἐπομένως τὴ «μεροληψία» τους, τόσο ὁ Δούκας ὅσο καί ὁ Σχολάριος ἢ ὁ Συρόπουλος μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὸ ἀνθενωτικὸ ρεῦμα εἶχε σαφῶς κοινωνικὴ βᾶση, γεγονός ἐξηγήσιμο ὡς ἓνα βαθμὸ: οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινούπολης ἀντιμετώπιζαν μέ δυσπιστία καί συχνὰ μέ ἀποστροφή τοὺς Δυτικούς, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον εἶχαν ἀλώσει τὴν πόλη τους, ἀλλὰ πρωτίστως κυριαρχοῦσαν μέ τὸν πλοῦτο τους.³⁵ Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ φήμη ποὺ κυκλοφόρησε μετὰ τὴ Σύνοδο πὼς οἱ μητροπολίτες ἐξάγγρασαν τὴν ὑπογραφή τους στὸ ἐνωτικὸ διάταγμα μέ φλορίνια· καί οἱ ἴδιοι ἄλλωστε τὸ παραδέχτηκαν: «Πεπράκαμεν τὴν πίστιν ἡμῶν» ἔλεγαν σύμφωνα μέ τὸν Δούκα ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Ἰταλία.³⁶

Ὡστόσο, παράλληλα πρὸς τὸ μίσος ἐναντίον τῶν «ἄζυμιτῶν» ὑπῆρξε καί ἓνας ἄλλος παράγοντας ποὺ συνετέλεσε στήν ἐξάπλωση τῆς ἐπιρροῆς τῶν ἀνθενωτικῶν. Οἱ βυζαντινοὶ ἐπὶ αἰῶνες ἀνατρέφονταν μέ προφητείες γιὰ τὴν καταστροφή τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ θὰ σήμαινε καί τὸ τέλος τοῦ κόσμου.³⁷ Ἡδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα εἶχε καταγραφεῖ στὰ Πάτρια ἡ προφητικὴ σημασία τῶν οἰκοδομημάτων καί τῶν «μνημείων» τῆς πρωτεύουσας ποὺ ἀνήγγελλαν τὴν πτώση. Παράλληλα διαμορφωνόταν μιὰ ἐσχατολογικὴ παράδοση ποὺ φαίνεται ὅτι ἐπηρέαζε τοὺς Κωνσταντινοπολίτες,³⁸ οἱ ὁποῖοι ἦταν πεπεισμένοι ὅτι ἡ πό-

32. Δούκας, ὁ.π., σ. 318-319.

33. Σχολάριος, ὁ.π., σ. 145: «καὶ οἱ τὴν πόλιν ταύτην οἰκοῦντες εὐσεβοῦσιν οἱ πάντες, πλὴν ὀλίγων τινῶν τῶν τοῖς παπικοῖς καὶ πάλιν ἀνασχομένων τραφῆναι κακῶς χρήμασι, χεῖρον ἁμαρτανόντων τῶν συγχωρησάντων ἐκεῖνοις τοῦτο παθεῖν».

34. Συρόπουλος, ὁ.π., σ. 556.

35. Oikonomides, ὁ.π., σ. 23-33· γιὰ τὴ στάση τῶν μικρεμπόρων τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπέναντι στοὺς Βενετούς, οἱ ὁποῖοι κυριαρχοῦσαν καί στὸ λιανεμπόριο, βλ. πρόσφατα Necipoğlu, ὁ.π., σ. 259-260.

36. Δούκας, ὁ.π., σ. 271.

37. Marie-Hélène Congourdeau, «Byzance et la fin du monde. Courants de pensées apocalyptiques sous les Paléologues», *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, ἐκδ. B. Lellouch - S. Yerasimos, Παρίσι 1999, σ. 55-97.

38. Ἡ περὶ τῶν χρησμῶν καί τῶν προφητειῶν γίνεται φανερὴ στὸ ἀκόλουθο ἐπιστόδιο: «Ὅταν οἱ Τοῦρκοι εἰσέβαλαν στήν Πόλη, οἱ κάτοικοι κατευθύνθησαν πρὸς τὴν Ἁγία

λη πού ἔχτισε ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ γιὸς τῆς Ἑλένης, θὰ καταστρεφόταν τὴν ἐποχὴ πού βασιλιάς θὰ ἦταν ἕνας ἄλλος Κωνσταντῖνος γιὸς καὶ αὐτὸς μιᾶς Ἑλένης. Ἀντιμέτωπος μὲ τὸν πραγματικὸ κίνδυνο τῆς ἄλωσης, πού θὰ ἐπιβεβαίωνε ὅλες αὐτὲς τὶς προφητεῖες, ὁ λαὸς τῆς Πόλης εἶχε πολλοὺς λόγους γιὰ νὰ πειστεῖ ἀπὸ τὸ ἐπιχειρήμα τῶν ἀθηνωτικῶν ὅτι ἡ ἔνωση ἀποτελοῦσε μιὰ βαριὰ ἁμαρτία πού ὁ Θεὸς θὰ τὴν τιμωροῦσε μὲ τὴ νίκη τῶν Τούρκων καὶ ἐπομένως μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ κόσμου.

Δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς τί σήμαιναν σὲ μιὰ πόλη μὲ λιγότερους ἀπὸ 40.000 κατοίκους οἱ ταραχὲς πού λέγει ὁ Σχολάριος ὅτι ξέσπασαν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Παλαιολόγου.³⁹ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σταθμίσουμε δηλαδή ἐὰν οἱ ἀθηνωτικὲς ἐκδηλώσεις πού ἀναφέρονται ἀπὸ ὅλες τὶς πηγὲς εἶχαν εὐρύτερες συνέπειες. Ἀσφαλῶς ἀποτελοῦσαν ἀντίδραση στὴν κοινωνικὴ ἰσχύ τῶν ἐνωτικῶν.⁴⁰ ἀλλὰ δὲν ἔχουμε καμμία ἐνδειξὴ ὅτι ἡ κοινωνικὴ δυσἀρέσκεια καὶ ἡ ἀγωνία μετασχηματιζόταν σὲ πολιτικὸ κίνημα, ἀνάλογο πρὸς τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν πού ἀκολούθησε τὴ Σύνοδο τῆς Λυῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ πάντως τὶς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὶς συνέπειες τῆς Συνόδου τῆς Λυῶν καὶ ἀντίστοιχα τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας, παρατηροῦμε ὅτι ἡ συγκρότηση τῶν δύο ἀντιμαχόμενων ομάδων ἤδη ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα υπέκρυπτε μιὰ ταξικὴ σύγκρουση. Ἀκριβέστερα, υπέκρυπτε τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα σὲ ἀντιμαχόμενες ομάδες τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἡ κοινωνικὴ βάση τῶν ἀθηνωτικῶν ἦταν εὐρεία, καθὼς οἱ ἀριστοκράτες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στηρίχθηκαν στὴ δυσἀρέσκεια τῶν τοπικῶν πληθυσμῶν γιὰ νὰ ἰσχυροποιήσουν τὴ θέση τους.⁴¹ Ἡ διαλλακτικὴ στάση τοῦ Ἀνδρόνικου Β' μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἀκριβῶς στὴ δύναμη πού εἶχε τότε ἡ μεγάλη ἀριστοκρατία, σταθερὸς, ὅπως εἴπαμε, σύμμαχος τῆς Ἐκκλησίας.

Στὰ χρόνια τοῦ Ἰωάννη Παλαιολόγου ἡ σύγκρουση ἔφθασε στὰ ἄκρα, καταρχὴν γιὰτὶ εἶχε ἀλλάξει ὁ συσχετισμὸς τῶν δυνάμεων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἡγετικῆς τάξης. Ρυθμιστικὸς παράγοντας ἄλλωστε ἦταν ἐν πολλοῖς ἡ ἐπικράτηση τῶν Τούρκων. Ἐπιπλέον, στὴν ἀναμέτρηση Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, κανένα ἀπὸ τὰ ἀντίπαλα μέρη δὲν εἶχε ἀνάγκη τὸ ἄλλο γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ.

Σοφία, βέβαιον ὅτι ἐκεῖ μποροῦσαν νὰ σωθοῦν. Διότι σύμφωνα μὲ μιὰ προφητεία, ὅταν θὰ ἔφθαναν οἱ ἄπιστοι, ἕνας ἄγγελος θὰ ἔδινε τὴ ρομφαία στὸν αὐτοκράτορα πού θὰ ἦταν φτωχὸς καὶ ἄγνωστος, καὶ αὐτὸς θὰ τοὺς ἔδιωχνε μέχρι τὸ Μονοδένδρι. Γιὰ τὴν προφητεία αὐτὴν καὶ τὸ σχολιασμὸ τῆς βλ. S. Yerasimos, «De l'arbre à la pomme: La généalogie d'un thème apocalyptique», *Les traditions apocalyptiques...*, ὅ.π., σ. 165-168.

39. Σχολάριος, ὅ.π., τ. IV, σ. 464.

40. Ὁ Συρόπουλος, ὅ.π., σ. 572, καταγγέλλει ὅτι «ἐφέροντο καθ' ἡμῶν μετὰ μεγάλης ρύμης οἱ τὴν ἔνωσιν στέργοντες καὶ ἐπέσειον ἡμῖν φόβους καὶ ἀπειλὰς πλείστας, οἰόμενοι ἐν χερσὶν ἔχειν τὴν διόρθωσιν τῆς ἐνώσεως τετελεσμένην».

41. Π. Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα...*, ὅ.π.

Ἡ ἐξασθένεια τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας ἐπέτρεπε στὸν αὐτοκράτορα νὰ ἐφαρμόζει τὴν πολιτικὴ του ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων· συνειδητὰ ἢ ὄχι ὁ Ἰωάννης Η΄ βρισκόταν ἐπικεφαλῆς ἐνὸς μικροῦ κράτους ποῦ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ «ἐθνικό».⁴² Τὸ Βυζάντιο ὡς αὐτοκρατορία, ἔστω παρηκμασμένη, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μεταγενέστερη κατασκευὴ αὐτῶν ποῦ βγγῆκαν νικητὲς ἀπὸ τὴ σύγκρουση, δηλαδὴ τῶν ἀνθενωτικῶν.

42. Πρβλ. τὸν ἐπικῆδειο λόγο τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου στὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο (*Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, ἔ.π., τ. Γ΄, σ. 313-319): «Ὁ Ἰωάννης ὀνομάζεται «βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος» καὶ τὸν εὐγνωμονεῖ γιὰ τὴν πολιτικὴ του «ἅπαν τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων».